

## บทที่ 2

### กำเนิดของหมอลำ

#### ความหมายของหมอลำ

ปรีชา พิณทอง ให้ความหมายหมอลำว่า หมอลำ หมายถึง ผู้เชี่ยวชาญในการเล่านิทาน เรื่องนั้นเรื่องนี้ หลาย ๆ เรื่อง หรือผู้ที่ท่องจำกลอนมาขับร้องหรือมาลำ เรียกว่าหมอลำ โดยหมอลำ มาจากคำ 2 คำ คือ หมอ คือผู้เชี่ยวชาญในด้านใดด้านหนึ่ง

ลำ มีความหมาย 2 อย่าง อย่างแรกเป็นชื่อของเรื่องต่าง ๆ เช่น เรื่องนกจอกน้อย ท้าวกำกาคำ เรื่องเหล่านี้โบราณแต่งไว้เป็นกลอน แทนที่จะเรียกว่าเรื่องก็เรียกว่าลำ กลอนที่นำเอามาจากหนังสือลำเรียกว่ากลอนลำ

ลำ อีกความหมายหนึ่ง หมายถึงการขับร้องหรือลำ การนำเอาเรื่องในวรรณคดีอีสานมาขับ ร้อง เรียกว่าลำ<sup>1</sup>

หมอลำทองมาก จันทะลือ หรือหมอลำอุทา ผู้ได้รับยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติ ใน พ.ศ.2529 ได้กล่าวถึงความหมายของหมอลำไว้ว่า “ตอนแรกไม่ได้เรียกว่าหมอลำ เขาเรียกว่า หมอ เว้า (พูด) ในสมัยก่อนเขามีการเวียนนิทานในงาน เว้าแบบเล่น ๆ หัว ๆ เว้าไปเว้ามาก็เลยมีคนว่าลอง เอาแคนมาเป่าใส่ คนก็เลยเห็นว่าเข้าท่า จากการที่เอ็น (เรียก) ไปเว้าเล่น เว้าหัว ก็เลยมีการวานจ้างจ้างบ้างให้ไปช่วยงานบุญ นานเข้าจึงมีการจ้างงานเป็นเงิน จึงมีการประกอบอาชีพขึ้นมา ที่เรียกว่าหมอเว้าว่าหมอลำ เนื่องจากหมอเว้าเอาเรื่องที่มีในหนังสือผูกหรือหนังสือโบราณ ซึ่งสมัยก่อน นั้นโบราณเขาจารลงบนไม้ไผ่ มีคำนำหน้าชื่อว่าลำ เช่น ลำกาแพง ลำสินไซ พอคนนำเรื่องลำ เหล่านี้มาเว้าประกอบแคนก็เลยเรียกว่าหมอลำ - หมอแคน<sup>2</sup>

คำผล กองแก้ว ให้ความหมายของคำว่าลำและหมอลำไว้ว่า

1. ลำ หมายถึง นิทานที่เป็นวรรณคดีอีสานที่จารึกบนตัวไม้ไผ่ทั้งลำ เรียกว่าหนังสือเจียง (ที่เรียกว่า หนังสือเจียง เพราะเชื่อกันว่าขุนเจียงให้แต่งกาพย์ กลอน ในคราวที่ขุนเจียงระดมพลใหญ่ประกอบด้วยทัพช้างหมื่นสามพันเชือก ทัพม้าสามแสนตัว พร้อมทั้งพลโยธาไปตีกรุงท่งไห่หิน เพื่อยกทัพไปตีเมืองแก้ว มีทหารหนีทัพกันมาก ขุนเจียงจึงสั่งให้สลักหินเพื่อคงเกล้าสาโทดืม แต่ก็ยังมีทหารหนีทัพอีกเนื่องจากไปติดผู้หญิง จึงให้

---

<sup>1</sup> ปรีชา พิณทอง สัญญาบัตรโบราณอีสาน หน้า 148.

<sup>2</sup> หมอลำทองมาก จันทะลือ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 28 พฤษภาคม 2538.

แต่งภาพกลอนเกี่ยวกับผู้หญิงใช้เชิงเวลาคืบเหล้าสาโท กลอนในหนังสือจึงมีความหมาย  
หยาบโลนเป็นพิเศษ จนหาความหยาบโลนกว่านี้ไม่มี แต่คนโบราณไม่ถือสาเห็นว่าเป็น  
เรื่องตลกขบขัน ยิ่งหยาบโลนยิ่งดี เพราะปีหนึ่งจะมีการสนุกเพียงครั้งเดียว คือใช้อ่าน  
ในงานบุญบั้งไฟเดือนหก)<sup>3</sup>

หนังสือเจียงจาร์กด้วยอักษรไทยน้อยและอักษรธรรม วรรณคดีแต่ละเรื่องอาจใช้ไม้ไผ่ทั้ง  
ลำ หรือหลาย ๆ ลำ เมื่อจารึกเสร็จก็ตัดออกเป็นปล้อง ๆ แล้วมัดไว้เฉพาะเรื่องจึงเรียกค่านำหน้าว่า  
ลำ เนื่องจากใช้ไม้ไผ่เป็นลำจารึก ในสมัยต่อมาใช้ใบลานจารึก เพื่อสะดวกในการเก็บรักษา เมื่อ  
จารึกเสร็จจะเจาะรูมัดใบลานรวมเป็นเรื่อง เรียกว่าหนังสือผูก แต่ค่านำหน้ายังใช้คำว่าลำ เช่น  
ลำก่าคำ ลำกระต่ายลำ

2. ลำ หมายถึง การขับร้องเป็นจังหวะทำนองเช่นเดียวกับเพลง เป็นการร้องตามกลอน  
เรียกว่า “กลอนลำ” กลอนลำจะมีสัมผัสคล้องจองกันตั้งแต่ต้นจนจบ และมีท่วงทำนองในการเล่า  
ต่างกัน เช่น ลำทางสั้น ลำทางยาว ลำเต้ย

หมอลำ หมายถึง ผู้ที่เก่งหรือชำนาญในการเล่า (หมอหมายถึง ผู้ที่เก่งหรือชำนาญใน  
ด้านต่างๆ)<sup>4</sup>

ไพบูลย์ แพงเงิน อ้างถึง ความหมายของหมอลำที่พระอริยานุวัตร เขมจารีเถระ กล่าวถึง  
หมอลำไว้ว่า “หมอลำคือผู้ที่ชำนาญในวิชาชีพนั้น ๆ และเลี้ยงชีพด้วยวิชาศิลปะใด ๆ อันเป็นวิชาชีพ  
ในทางศีลธรรม เรียกว่าหมอลำทั้งนั้น” และกล่าวว่า “คำว่า ลำ แปลว่า ยาว คำนานหรือนิทานใน  
คัมภีร์ใดมีเรื่องยาว เรียกว่าลำ เช่น ลำกาพย์ ลำสินไซ ลำไก่อแก้ว ลำพระเวสสันดร เป็นต้น  
ซึ่งมีแต่เรื่องยาว ๆ ทั้งนั้น”<sup>5</sup>

หมอลำมีชัย จิตรธรรม กล่าวถึงความหมายของหมอลำว่า มี 2 ความหมาย คือ ความหมาย  
แรก หมอลำ หมายถึง การแสดง และการลำ เช่น การชวนกันไปดูหมอลำจะพูดว่า “ไปดูหมอลำ  
กันไหม” คำว่า หมอลำ ในที่นี้จึงเป็นคำกริยา

อีกความหมายหนึ่งหมายถึง คนที่มีอาชีพในการแสดงและการลำ อย่างเช่น “พ่อใหญ่อุทา  
เพ็นเป็นหมอลำ” หมอลำในความหมายนี้จึงเป็นคำนาม<sup>6</sup>

<sup>3</sup> ปรีชา พิณทอง อ้างแล้ว หน้า 171-172 .

<sup>4</sup> คำพล กองแก้ว “ลำและหมอลำ” ใน อีสานบ้านเฮา ครั้งที่ 2 หน้า 89-91 .

<sup>5</sup> ไพบูลย์ แพงเงิน กลอนลำ ภูมิปัญญาของอีสาน หน้า 2 .

<sup>6</sup> หมอลำมีชัย จิตรธรรม สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน 2539 .

จากความหมายของหมอลำทั้งหมด จึงพอสรุปได้ว่า หมอลำ หมายถึง การแสดงของคนในพื้นที่อีสานด้วยการขับลำนำด้วยภาษาถิ่น และหมายถึง คนที่ประกอบอาชีพในการขับลำนำด้วยภาษาถิ่น

### กำเนิดของหมอลำ

เชื่อกันว่าหมอลำมีการแสดงที่ยาวนานเป็นเวลาหลายร้อยปีมาแล้ว ซึ่งศิลปะแขนงนี้อาจจะมาพร้อมกับการอพยพของพระวอ พระตา บรรพบุรุษของชาวไทยอีสาน ที่มีวัฒนธรรมและภาษาพูดแบบลาว<sup>7</sup> การอพยพของพระวอ พระตา และไพร่พลจากเมืองเวียงจันทน์ในช่วงระยะเวลาประมาณปลายกรุงศรีอยุธยา การอพยพในครั้งนี้เป็นการอพยพครั้งใหญ่ครั้งหนึ่ง และในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในช่วงรัชกาลที่ 1-5 รัฐกรุงเทพได้มีการส่งเสริมให้บุตรหลานของผู้ปกครองท้องถิ่นแยกย้ายกันไปสร้างเมืองใหม่ขึ้นอีกหลายเมือง ทำให้วัฒนธรรมแบบลาวกลายเป็นวัฒนธรรมส่วนใหญ่ของคนในภาคอีสาน<sup>8</sup>

อย่างไรก็ตามก็มีคนกล่าวถึงกำเนิดของหมอลำไว้หลายอย่าง คือ หมอลำอุทา กล่าวว่า ตามตำนานขุนบรมลานนา ท้าวปางคำ ท้าวแก้วดวงตา ท้าวผาง ท้าวศรีสุบัง เป็นผู้คิดดัดแปลงหมอลำจากบทสวดของพระฤๅษีในทำนองสาระพัน ซึ่งได้จดจำจังหวะมาจากนกกระเรียนครวญครางหาสามีที่ถูกยิงตาย<sup>9</sup>

จารุวรรณ ธรรมวัตร กล่าวถึงตำนานการเกิดหมอลำไว้ว่า หมอลำ เกิดจากระบบความเชื่อและระบบการผลิต ความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น แถน ผีบรรพบุรุษ พระอินทร์ และพระโพธิสัตว์ หมอลำกำเนิดขึ้นก็เพื่อใช้ร้องลำนำเพื่อทำการติดต่อขออำนาจเหนือธรรมชาติดังกล่าว เพื่อให้เอื้ออำนวยผลในการปกป้องคุ้มครอง และคลบบันดาลให้ฝนฟ้าตกถูกต้องตามฤดูกาล ซึ่งจะอำนวยผลต่อระบบการผลิตเพื่อยังชีพที่ดำรงอาศัยปัจจัยธรรมชาติเป็นหลัก นอกเหนือจากการใช้แรงงานคนและสัตว์

กำเนิดของหมอลำที่เชื่อว่ามีความเป็นไปได้มากที่สุดจากการสัมภาษณ์สอบถาม และจากการค้นคว้าตำราที่เขียนโดยผู้รู้หลายท่าน พอสรุปได้ดังนี้คือ

<sup>7</sup> เพิ่งอ้าง

<sup>8</sup> เดิม วิภาคนพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน .

<sup>9</sup> ไพบุลย์ แพงเงิน อ้างแล้วหน้า 1 อ้างถึง หมอลำทองมาก จันทะลือ ในหนังสือ อนุสรณ์สมาพันธ์หมอลำแห่งประเทศไทย 2519 .

1. กำเนิดหมอลำมาจากวัด จากการประเพณีการเทศน์ และการเทศน์โจทย์แก้แปดถาม (เทศน์ปฐจาวิสัย) ของพระสงฆ์

2. กำเนิดหมอลำจากวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน เกิดจากประเพณีการอ่านหนังสือผูกในงานสมโภช และประเพณีการเกี่ยวสาวที่มีการใช้คำคมคายเป็นคำที่คล้องจองกันที่เรียกว่า“ผญา” ไปจ่ายผญา (พูด) ในการเกี่ยวสาว

กำเนิดหมอลำจากวัด เชื่อกันว่าวัดเป็นแหล่งแรกที่ถ่ายทอดภูมิปัญญาให้แก่มอหลำ วัดเป็นสำนักสอนหมอลำในเรื่องศาสตร์ หรือความรู้ที่จะนำไปประกอบอาชีพ โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้สั่งสอน เนื่องจากวัดเป็นแหล่งรวบรวมความรู้ที่หมอลำนำออกไปลำ และหมอลำได้นำรูปแบบของการเทศน์ของพระสงฆ์ไปใช้ในการแสดงด้วย คือประเพณีการเทศน์ลำ การเทศน์ลำคือการเทศน์นิทานวรรณคดีในหนังสือผูก ที่เรียกว่าลำต่าง ๆ เช่น ลำสินไซ ลำกาพย์ ลำก่ำกาคำ ถ้าพระสงฆ์เทศน์เรื่องสินไซก็เรียกว่าเทศน์ลำสินไซ ประเพณีการเทศน์ลำจะทำกันในงานบุญข้าวสาก และบุญออกพรรษา ในเดือน 10 และเดือน 11 การเทศน์ลำของพระสงฆ์เชื่อกันว่าเป็นต้นกำเนิดของหมอลำ เนื่องจากหมอลำลำเรื่องราวที่มีในหนังสือผูก เป็นการลำในลักษณะการเล่าเรื่องคล้ายกับการเทศน์ลำ เพียงแต่ลำพื้นมีแคนเข้ามาประกอบ และมีการแสดงลีลาท่าทางไปตามบท ส่วนทำนองและจังหวะในการเทศน์และการลำไม่ต่างกันมาก คือมีจังหวะ ที่ช้าเนิบนาบ การแสดงลำพื้นเองก็ไม่มีการเป่าแคนคลอ เพียงให้หมอแคนเป่าแคนก่อนขึ้นกลอนลำ และหลังลำจบในแต่ละวรรคของกลอนลำ<sup>10</sup>

ส่วนการเทศน์แบบโจทย์แก้ หรือปฐจา วิสัย เป็นการเทศน์ในลักษณะถามตอบของพระสงฆ์ตั้งแต่ 2 รูป ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการทำบุญ เช่น มีการนิมนต์พระมาเทศน์ 2 รูป ในงานบุญกฐิน พระก็จะขึ้นเทศน์โดยกล่าวถึงผลบุญของการทำบุญกฐินในลักษณะของการอธิบายความก่อน และลงด้วยคำถามให้พระอีกรูปตอบ พระรูปที่ถูกถามก็จะเทศน์ตอบคำถามเทศน์อธิบายเพิ่มเติมไปอีก แล้วจบลงด้วยคำถามไปอย่างนี้เรื่อย ๆ ซึ่งคล้ายกับการลำประชันกันของหมอลำกลอนที่มีการลำในลักษณะโจทย์แก้<sup>11</sup>

หมอลำกำเนิดจากวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้าน คืองานประเพณีการอ่านหนังสือผูก และประเพณีการเกี่ยวสาว

<sup>10</sup> หมอลำทองมาก จันทะลือ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม 2538-

<sup>11</sup> เพิ่งอ้าง.

ประเพณีการอ่านหนังสือผูกจะกระทำในงานจันทรกรรม ก็คือการสมโภชแม่และลูก เมื่อบ้านใดได้สมาชิกในครอบครัวใหม่ เพื่อนบ้านและญาติจะไปเยี่ยมเยือนในเวลากลางคืนในช่วงประมาณ 1 ทุ่ม - 4 ทุ่ม เพื่อร่วมแสดงความยินดีและรับขวัญเด็กแรกเกิด พร้อมทั้งแสดงความห่วงใยและถามสารทุกข์สุกดิบของผู้เป็นแม่ที่ต้องอยู่ไฟเพื่อให้ร่างกายได้ปรับตัวเข้าสู่สภาพเดิม เพื่อนบ้านที่มาจะช่วยอุ้มเด็กดูแลเด็ก พุดคุยกัน มีการทำอาหารเลี้ยงให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินแก่คนที่มาชุมนุมกัน ซึ่งกล่าวกันว่านักร้องหรือนักอ่านหนังสือผูกเมื่ออ่านจนติดปาก สามารถเว้า (พูด) ติดปากโดยไม่ดูหนังสือ และเมื่อนานเข้าก็มีคนแคนเพิ่มสีสันให้น่าฟังยิ่งขึ้น ทำให้นักร้องเหล่านี้กลายเป็นหมอลำไปในที่สุด<sup>12</sup>

ประเพณีหนึ่งที่มีการอ่านหนังสือผูกคือประเพณีจันเือนดี ก็คือการสมโภชบ้านเรือนหลังจากที่บ้านมีคนตาย และได้นำศพออกจากบ้านไปประกอบพิธีกรรมทางศาสนาเรียบร้อยแล้วจะมีการจันเือนดี 3 คืน เพื่อให้ญาติมิตรได้ไปเป็นกำลังใจและปลอบขวัญให้คนที่ประสบความสูญเสียในครอบครัว

ประเพณีการเกี่ยวสาวในสังคมและวัฒนธรรมอีสาน การพบปะพูดคุยกันก่อนแต่งงานถือเป็นเรื่องธรรมดา ชายหนุ่มที่ชอบพอกับหญิงสาวคนใด สามารถไปพบปะพูดคุยกับฝ่ายหญิงได้ แต่ต้องอยู่ในที่ชุมชน หรือมีผู้ใหญ่รับรู้ในการพบปะกันด้วยการพบปะในที่ประชุมชน อาจจะพบปะกันตามงานบุญประเพณี ซึ่งเปิดโอกาสให้หนุ่มสาวได้ออกจากบ้านมาพบปะสังสรรค์กัน แต่ถ้าฝ่ายหญิงอยู่ที่บ้านชายหนุ่มต้องไปพบที่บ้านฝ่ายหญิงในตอนหัวค่ำ ระยะเวลาหลังรับประทานอาหารเย็นเสร็จขึ้นเรือน โดยการขออนุญาตพ่อแม่และญาติผู้ใหญ่ฝ่ายหญิง เพื่อขอพูดคุยกับฝ่ายหญิงในบางรายพ่อแม่อาจอยู่ด้วยในระยะแรก ๆ ที่ฝ่ายชายเริ่มเข้ามาติดพัน เมื่อฝ่ายชายสนิทสนมกับครอบครัวฝ่ายหญิงมากฝ่ายชายจะเริ่มมาในตอนกลางวัน เพื่อช่วยเหลืองานที่บ้านของฝ่ายหญิง<sup>13</sup>

ด้วยระบบการผลิตของอีสานเปิดโอกาสให้ฝ่ายชายได้พบกับฝ่ายหญิง เมื่อฝ่ายหญิงลงช่วงเงินฝ้าย (ช่วง หมายถึง ถาน) การเงินฝ้ายเป็นงานที่ผู้หญิงทำในเวลากลางคืนหลังจากที่รับประทานอาหารค่ำ ผู้หญิงซึ่งอาจจะมีทักว้ายจะไปรวมตัวกันที่ลานบ้าน โดยเฉพาะในคืนเดือนหงายพบปะพูดคุยกันเกี่ยวกับเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น หนุ่มในหมู่บ้านหรือต่างหมู่บ้านก็จะมา “เล่นสาว” ซึ่ง “การเล่นสาว” หรือ “เว้าสาว” ในสมัยก่อนนั้นจะใช้พยานีว่าเป็นทดลองภูมิปัญญาและความรู้ของฝ่ายชายไปในตัว ฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิงต้องมีการเรียนจากผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านเพื่อใช้ในการนี้โดยเฉพาะ ผลูที่ถ่ายทอดไปส่วนมากเป็นผลูที่จดจำมาจากการได้ยินได้ฟังหรือการไปเรียนจากคน

<sup>12</sup> ปรีชา พิณทอง อ้างแล้ว หน้า 149.

<sup>13</sup> นายบัว อุณาพันธ์ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 20 เมษายน 2450 .

เผ่าคนแก่ แต่ก็มีบางรายที่จ่ายพญาเงงสามารถจ่ายพญาสดตอบโต้ได้อย่างทันทีทันใด ซึ่งคนที่มิใช่ป้ากระต๊อบนี้จะเป็นที่ขึ้นชื่อลือชาใคร ๆ ก็อยากจะจ่ายพญาใส่เพื่อเป็นการลองวิชา<sup>14</sup>

การจ่ายพญาเกี่ยวกันระหว่างชายและหญิงอาจจะเป็นต้นกำเนิดของพญา และลำเกี้ยว การลำเกี้ยวในหมอลำกลอนบางครั้งจะลำเป็นกลอนพญา หรือในระหว่าง ที่ลำก็มีการจ่ายพญาเกี่ยวไปสลับกับการลำเกี้ยว

บันทึกเกี่ยวกับหมอลำที่เก่าแก่ที่สุดคือ บันทึกของหมอมอบรัดเล ซึ่งบันทึกในวันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2379 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชสมัยองค์ที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

“เจ้าฟ้าน้อยทรงพาหมอบรัดเลกับภรรยา ชมเครื่องดนตรีชนิดหนึ่งเป็นของคนลาว (แคน) หมอบรัดเลเคยทราบว่ามีเสียงไพเราะชวนฟัง จึงถามว่าใคร ๆ ที่อยู่ที่นี่ป้าแคนได้บ้าง เจ้าฟ้าน้อยตรัสว่าได้ซิ แล้วพระองค์หยิบแคนขึ้นมาเป่า และตรัสเรียกคนใช้เข้ามาคนหนึ่งให้นั่งลงกับพื้นคอยฟังแคน ครั้นพอได้จังหวะก็เริ่มแ่อย่างไพเราะจับใจดูเหมือนจะได้รับการฝึกอย่างดีจากโรงสอนดนตรี”

และพบในประกาศห้ามมิให้เล่นแ่ลาว ณ วันศุกร์ เดือน 12 แรม 14 ค่ำ ปีฉลู สัปตศก ดังต่อไปนี้

#### ประกาศห้ามมิให้เล่นแ่ลาว

ณ วันศุกร์ เดือน 12 แรม 14 ค่ำ ปีฉลู สัปตศก

มีพระบรมราชโองการดำรัสแก่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยและทวยราษฎร์ชาวสยามทุกหมู่เหล่าในกรุงแลหัวเมือง ให้ทราบกระแสพระราชดำริว่า เมืองไทยเป็นที่ประชุมชาวต่างชาติต่างภาษาใกล้เคียงมากด้วยกันมานานแล้ว การเล่นฟ้อนรำขับร้องของภาษาอย่างต่าง ๆ เคยมีมาปะปนเป็นที่ดูเล่นฟังเล่นต่าง ๆ สาราญเป็นเกียรติยศบ้านเมืองก็คือนั่งอยู่ แต่ถ้าของเหล่านั้นคงอยู่ตามเพศ ตามภาษาของคนนั้น ๆ ก็สมควรหรือไทยจะเลียนเอามาเล่นได้บ้างก็เป็นคือนั่งอยู่ว่าไทยเลียนใครได้เหมือนหนึ่งพระเทศนามหาชาติว่าอย่างลาวก็ได้ ว่าอย่างมอญก็ได้ ว่าอย่างพม่าก็ได้ ว่าอย่างเขมรก็ได้ ก็เป็นดี แต่จะเอามาเป็นอย่างไม่ควร ต้องเอาอย่างไทยเป็นพื้นอย่างอื่น ๆ ว่าเล่นได้แต่แหล่งหนึ่งสองแหล่ง

ก็การบัดนี้ เห็นแปลกไปนัก ชาวไทยทั้งปวงละทิ้งการเล่นสำหรับเมืองตัว คือ ปี่พาทย์ มโหรี เสภาเครื่องท่อน ประโคม สักรวา เพลงไก่อ่ำ เกี่ยวข้าว และละครร้อง เสียหมด พวกกันเล่น

<sup>14</sup> นางเพช สำนูณทัศน์ สัมภาษณ์เมื่อ 20 เมษายน 2540.

แต่ลาวแคนไปทุกหนทุกแห่ง ทุกตำบลทั้งผู้ชายผู้หญิง จนท่านผู้มี ปี่พาทย์มโหรีไม่มีผู้ใดหา ต้องบอกขายเครื่องปี่พาทย์ เครื่องมโหรีทุกแห่ง ราคา หางานหนึ่งแรงถึงสิบตำลึง สิบสองตำลึง

การที่เป็นอย่างนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ไม่สู้งาม ไม่สู้ควรที่การเล่นอย่างลาวจะมาเป็นพื้นเมืองไทย ลาวแคนเป็นข้าของไทย ไทยไม่เคยเป็นข้าลาว จะเอาอย่างลาวมาเป็นพื้นเมืองไทย ไม่สมควร

ตั้งแต่พากันเล่นลาวแคนอย่างเดียวก็น่าสับสนมาแล้ว จนการตกเป็นพื้นเมืองแล้งเกิดดูการเล่นลาวแคนชุกชุมที่ไหน ฝนก็ตกน้อย ร่วงโรยไป ถึงปีนี้ข้าวในนาอดตัวก็เพราะน้ำป่ามาช่วย

เมืองที่เล่นลาวแคนมาก เมื่อฤดูฝน ฝนก็ตกน้อย ทำนา ก็เสีย ไม่งอกงาม ทำขึ้นได้บ้าง เมื่อปลายฝน น้ำป่ากระโชกมาก็เสียหายหมด เพราะฉะนั้น ทรงพระราชวิตกอยู่ โปรดให้ขออ้อนวอนแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวงที่คิดถึงพระเดชพระคุณจริง ๆ ใ้งดการเล่นลาวแคนเสีย อย่าหามาดูแลฟัง แลอย่าให้เล่นเองเลย ลองดูสักปีหนึ่งสองปี การเล่นต่างอย่างเก่าของไทย คือ ลครฟ้อนรำ ปี่พาทย์มโหรี เสง่า ครึ่งท่อน ประโคม สักวา เพลงไก่ป่า เกี้ยวข้าว และอะไร ๆ ที่เคยเล่นแต่ก่อนเอามาเล่น เอามาสู้ขึ้นบ้าง อย่าให้สูญ เล่นลาวแคนขอให้งดเสีย เลิกเสียสักปีหนึ่งสองปี ลองฟังดูฟ้าฝนจะงามไม่งามอย่างไรต่อไปภายหลัง

ประกาศอันนี้ ถ้ามีฟังยังขึ้นเล่นลาวแคนอยู่ จะให้เรียกภาษีให้แรง ใครเล่นที่ไหนจะให้เรียกแต่เจ้าของที่และผู้เล่น ถ้าเลิกเล่นจะต้องจับปรับให้เสียภาษีสองต่อ สามต่อ

ประกาศมา ณ วันศุกร์ เดือน 12 แรม 14 ค่ำ ปีฉลู สัปตศก  
(ที่มา - อนุช นาควิมล, เพลงนอกศตวรรษ ฉบับตีพิมพ์ครั้งแรก)

จากบันทึกหมอบรัดเลย์ และคำประกาศห้ามมิให้เล่นแอ่วลาว ทำให้ทราบว่า หมอลำได้เผยแพร่เข้าสู่ภาคกลางและเป็นที่นิยมของผู้คนในภาคกลางอย่างมาก จนเป็นที่หวัดกของรัชกาลที่ 4 ว่าจะเข้าไปครอบงำวัฒนธรรมการเล่นของภาคกลางนั้น ย่อมแสดงว่าการแสดงหมอลำต้องมีมาก่อน พ.ศ. 2379 และต้องมีการพัฒนาการมานานพอที่จะตกผลึกเป็นการแสดงที่ผู้คนยอมรับในความไพเราะจนเสียเงินจ้างไปฉลองงานด้วยราคาที่แพง

ในขณะเดียวกันหมอลำต้องได้รับความนิยมในหมู่ของคนในวัฒนธรรมลาว จนถือเป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมลาว วัฒนธรรมที่มีความโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ของสังคมใดต้องผ่านการตกผลึกมาอย่างยาวนาน

### สังคมวัฒนธรรมที่เป็นต้นกำเนิดของหมอลำ

หมอลำเป็นการแสดงที่เกิดขึ้นในสังคมและวัฒนธรรมลาว ด้วยเหตุผลที่ว่าภาษาที่หมอลำใช้ขับร้อง คือภาษาลาว (ภาษาถิ่นไทย - อีสาน) ที่เป็นภาษารากเหง้าแท้ ๆ และเนื้อหาของการแสดงของหมอลำที่เก่าแก่ ก็แสดงออกถึงจารีตประเพณี ฮีต - กลอง ความเชื่อ ตลอดจนวิถีการดำเนินชีวิตของคนในวัฒนธรรมแบบลาว

วัฒนธรรมแบบลาวแผ่กระจายอยู่ในหลายจังหวัดในภาคอีสาน ถือเป็นวัฒนธรรมที่มีขนาดใหญ่ที่สุด อันได้แก่ เลย หนองคาย กาฬสินธุ์ ขอนแก่น อุดรธานี มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร นครพนม มุกดาหาร สกลนคร หนองบัวลำภู อำนาจเจริญ และอุบลราชธานี จังหวัดเหล่านี้แม้จะมีภาษาพูดที่มีสำเนียงต่างกัน ซึ่งทำให้เกิดवादลำ (จังหวะทำนองในการลำ) ที่แตกต่างกัน ซึ่งพอจะแบ่งवादลำออกเป็น 3 วาด ตามลักษณะของกลอนและสำเนียงภาษาที่หมอลำในแต่ละแห่งใช้ลำ

- วาดลำขอนแก่น กลอนลำนิยมใช้กลอน 11 เนื้อหากลอนยาวทำให้การเอื้อนเสียงสั้น นิยมลำในจังหวัดขอนแก่น เลย อุดรธานี
- วาดลำสารคาม - กาฬสินธุ์ นิยมลำในจังหวัดกาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด
- วาดลำอุบล กลอนลำใช้กลอนเจ็ดหรือกลอนแปด จำนวนคำน้อย การเอื้อนเสียงยาว นิยมลำในจังหวัดอุบลราชธานี อำนาจเจริญ ยโสธร และศรีสะเกษ<sup>15</sup>

แต่อย่างไรก็ตามเนื้อหาของหมอลำโดยรวมนั้นจะเสนอในรูปแบบคล้ายกันคือเน้นไปที่วิถีชีวิตของชาวพื้นถิ่น ซึ่งดำรงชีวิตโดยอาศัยหลัก ฮีต - กลอง ซึ่งมีลักษณะเป็นกฎหมายแบบอาศัยหลักขนบธรรมเนียมประเพณีและศาสนา

ในด้านการปกครองใช้ระบบอาญาสี่หรืออัญญาสี่ ที่มีคนมีอำนาจสูงสุด คือ

- เจ้าเมือง
- อุปฮาด (อุปราช) เป็นตำแหน่งรองจากเจ้าเมือง
- ราชวงศ์ เป็นตำแหน่งอันดับสาม
- ราชบุตร เป็นตำแหน่งอันดับสี่

ทั้งคณะอาญาสี่เป็นตำแหน่งที่มอบหมายให้กับเชื้อสายของเจ้าเมือง จึงมีคำนำหน้าว่าเจ้า เช่น เรียกชื่อตามตำแหน่งว่า เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร นอกนั้นจะมีการแบ่งตำแหน่งการปกครองรองลงไป เช่น เมืองเวียงจันทน์ เมืองแสน ที่ทำหน้าที่ในด้านการต่างประเทศ กิจการรักษาความสงบและตุลาการ เมืองขวา เมืองกลาง เมืองซ้ายทำหน้าที่รักษาบัญชีกำกับการสักระ-

<sup>15</sup> นายถวิล โคตรสมบัติ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 18 พฤษภาคม 2538.

ดูแล้วดี ออกคำสั่งให้กัก-ขัง-ปล่อยนักโทษ เมืองคุก เมืองสาม ทำหน้าที่เป็นพัสดุเรือนจำ นาเหนือ  
นาใต้ ทำหน้าที่ฝ่ายพลาธิการเก็บส่วนภาษีอากร ชานนทร ชานนท ทำหน้าที่เลขานุการของเมือง  
แสน เมืองจันทร์ ชานนทิตทำหน้าที่อ่านโองการ ท้องตรา และประกาศต่าง ๆ รวบรวมบัญชีราย  
งาน คำนวณศักราช ปีเดือน นอกจากนั้นก็มีตำแหน่งนายอำเภอ ตาแขวงหรือนายแขวง เทียบเท่า  
กับตำแหน่งกำนัน นายบ้าน หรือกวนบ้าน เทียบเท่ากับผู้ใหญ่บ้าน จำบ้าน เป็นผู้ช่วยนายบ้าน<sup>16</sup>

การดำเนินวิถีชีวิตของคนในสังคมมีแนวดำเนินตามหลักฮิต-คลอง คำว่า ฮิต แปลว่า  
จารีต ฮิตสิบสอง เป็นประเพณีการทำบุญประจำปี ซึ่งในการทำบุญประจำปีนั้นนอกจากจะทำด้วย  
ความเชื่อตามหลักพระพุทธศาสนาว่าจะได้ผลบุญหรืออานิสงส์ที่ทำให้คนที่ทำและลูกหลานอยู่เย็น  
เป็นสุข ทำให้ผลบุญติดตามไปในชาติหน้าและจะได้พบกับพระศรีอาริย์แล้ว ยังเป็นกุศโลบายใน  
การสืบทอดคัมภีร์ของคนในชุมชนที่อาศัยอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองที่มีการผลิตเพื่อยังชีพ  
และการแลกเปลี่ยนสินค้าเป็นปัจจัยหลักในการดำเนินชีวิต ซึ่งการพบปะพูดคุยแลกเปลี่ยนความ  
คิด การทำกิจกรรม การงานร่วมกันจะทำให้คนในสังคมคบหารู้จักใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น

ฮิต หรือจารีต เช่น ฮิตสิบสอง หมายถึง ประเพณีการทำบุญของคนในดินนั้น มีลักษณะ  
การผสมผสานและปรับเปลี่ยนให้ไปด้วยกันได้โดยไม่ขัดแย้ง ระหว่างไสยศาสตร์กับพุทธศาสตร์  
ไม่ว่าจะเป็นประเพณีในเดือนอ้าย (เดือนเจียง) ที่มีการทำบุญเข้ากรรม พระสงฆ์เข้าปริวาสกรรม  
ซึ่งเป็นการเปิดโอกาสให้พระสงฆ์ที่ทำผิดได้สารภาพผิดต่อหน้าคณะสงฆ์ ในขณะที่ชาวบ้านจะ  
เลี้ยงผีแถน ผีไร่ ผีนา ภูติผีตามห้วย หนอง คลอง บึง ตามที่ชาวบ้านเชื่อถือ ประเพณีในเดือน  
หกที่ทำบุญทั้งตามหลักศาสนาพุทธในวันวิสาขบูชา และการทำบุญบั้งไฟเพื่อขอฝนกับพญาแถน  
หรือผีฟ้า ผู้เป็นใหญ่ที่สุดในบรรดาภูติผีทั้งหมด<sup>17</sup>

คลองหรือครอง หมายถึง ครรลอง กำหนดขึ้นให้คนในสังคมต้องปฏิบัติตามสิทธิและ  
หน้าที่ที่ตนพึงกระทำต่อคนอื่น เป็นข้อกำหนดให้คนในสังคมปฏิบัติเพื่อการอยู่ร่วมกัน คลอง  
สิบสี่สำหรับพระราชกำหนดขึ้นเป็นแนวทางให้ผู้ปกครองปฏิบัติ ตามสิทธิและหน้าที่ เพื่อเอื้อ  
อำนวยความสุขแก่ประชาชน คลองสิบสี่ของพระสงฆ์ เพื่อกำหนดหน้าที่ในฐานะผู้สืบทอด  
ศาสนาและอบรมสั่งสอนผู้คนในชุมชน คลองสิบสี่สำหรับประชาชน ระบุนถึงหน้าที่ของประชาชน  
ในสังคมที่ต้องกระทำต่อพระสงฆ์ พระราชา และในหมู่ประชาชนด้วยกัน<sup>18</sup>

<sup>16</sup> สว่าง บุญเจิม มรดกอีสาน หน้า 529-534 .

<sup>17</sup> เพิ่งอ้าง .

<sup>18</sup> หมอลำจันทน์ แสนสุข อ้างแล้ว .

นอกจากฮิต – คลอง ซึ่งเป็นข้อกำหนดใหญ่ของประชาสังคมแล้วยังมีฮิต – คลองย่อยที่กำหนดไว้กำกับบทบาทและหน้าที่ของคนในครอบครัว เช่น ฮิตไก่ (สะไก่) – คลองเขย ฮิตผัว – คลองเมีย ฮิตพ่อเฒ่า – คลองลูกเขย เป็นต้น

การดำเนินวิถีชีวิตยังมีค่านิยมและขนบธรรมเนียมประเพณี เป็นข้อกำหนดให้คนที่อยู่ร่วมกันในสังคมปฏิบัติ ผู้ที่ปฏิบัติตามจะได้รับการยกย่องนับถือ เป็นผู้ที่มียุทธสมบัติดี มีคุณค่าในตัวเอง เป็นที่ต้องตาต้องใจ และได้รับการยกย่องจากคนในสังคม อย่างเช่น ข้อกำหนดคุณสมบัตินิยามฮิตในเรือนสาม น้ำสี่ ที่กล่าวถึงคุณสมบัตินี้ที่ดั่งใจของหญิงที่แสดงถึงการเป็นแม่ศรีเรือน

เรือนสาม ได้แก่

- เรือนกายต้องระวังรักษาความสะอาดของร่างกายตั้งแต่ศีรษะจรดเท้า
- เรือนครัว รักษาครัวซึ่งเป็นสถานที่ประกอบอาหารให้สะอาด พรั่งพร้อมด้วยวัสดุอุปกรณ์พร้อมที่ประกอบอาหารเลี้ยงสมาชิกในครอบครัว และแขกที่มาเยี่ยมเยือน
- เรือนนอน รักษาความสะอาดของเรือนซึ่งเป็นที่พักผ่อน ให้พรั่งพร้อมไปด้วยเครื่องนอนทั้งของคนในครอบครัวและแขกที่แวะมาพักค้างคืน<sup>19</sup>

น้ำสี่ ได้แก่

- น้ำคำ น้ำคำคือคำพูดที่ไพเราะอ่อนหวาน ถูกกาลเทศะ บุคคล และสถานที่
- น้ำดื่ม มีการเตรียมน้ำดื่มไว้ให้พรั่งพร้อม
- น้ำใช้ เตรียมน้ำไว้เพื่ออาบและชำระล้างให้พอเพียง
- น้ำใจ มีจิตใจที่ดั่งใจ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ใจบุญสุนทาน

ชาวอีสานยังแสดงออกถึงความเชื่อของตน จากผลงาที่ใช้พูดเปรียบเทียบกับสิ่งต่าง ๆ ในวิถีการดำเนินชีวิต การพูดผลงาได้ตอบกัน เรียกตามภาษาพื้นบ้านว่า “การจ่ายผลงา” ผลงามีเนื้อหาทั้งเป็นคำพูดเล่น ๆ เริงเปรียบเทียบ ซ้อคิด สุภาษิต การเกี้ยวพาราสี<sup>20</sup>

บทกลอนการจ่ายผลงาก็มีการแทรกกล่าวถึงคุณสมบัตินิยามของหญิงไว้หลายบท เช่น

“เป็นหญิงนี้ธรรมเนียมให้มันคล่อง ดินผมให้หล้าเกลี้ยง (สะอาด) ดินซ้นให้ หล้ามอง (ให้ระมัดระวังตัวในทุกอิริยาบถ)”

<sup>19</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>20</sup> ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล การเปรียบเทียบคำอุบาสีและผลงาเกี่ยวกับชาวอีสาน.

“เป็นหญิงนี้หญิงดีเขาจ้งซ่า (มีชื่อเสียง) ถ้าเป็นหญิงขี้ล่า (ความประพฤติไม่ดี) ขายหน้า  
ทั่วเมือง”

ผญา หรือปัญญา เป็นคำพูดที่เป็นได้ทั้งร้อยแก้ว ร้อยกรอง บทผญาแฝงไปด้วยข้อความที่  
กล่าวตรง ๆ หรือให้ตีความหมายในเชิงเปรียบเทียบ<sup>21</sup>

การพูดผญาได้ตอบกันเรียกว่าจ่าย การจ่ายผญาจะมีทั้งจ่ายผญาเล่น ๆ เพื่อให้สนุกสนาน  
การพูดจาหยอกเข้าในลักษณะหยิกแกลมหยอก ผญาที่ใช้พูดจริงเป็นการจ่าย ผญาได้ตอบเพื่อแสดง  
ถึงไหวพริบ สติปัญญา ความเฉลียวฉลาดรอบรู้ บทผญาจะแสดงออกถึงความคิด ปรัชญา และ  
ความเชื่อในการดำเนินชีวิตของคนในสังคม<sup>22</sup>

ความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของคนในสังคมพื้นบ้านอีกอย่างหนึ่ง ก็คือข้อห้าม  
หรือข้อที่ควรเคร่งครัดปฏิบัติ ที่เรียกว่า ขะล่า ขะล่าเป็นข้อห้ามที่กำหนดขึ้น เพื่อควบคุมความ  
ประพฤติของคนในสังคม

ข้อขะล่าเป็นข้อห้ามที่เป็นเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ในการดำเนินชีวิตประจำวันของ บุคคล ไป  
จนถึงเรื่องใหญ่ที่มีผลต่อสังคมส่วนรวม ข้อขะล่าไม่ต้องมีเหตุผลอธิบาย เป็นข้อห้ามที่ผู้เฒ่าผู้แก่  
ถ่ายทอดให้บุตรหลานของตนเพื่ออบรมตักเตือน เมื่อเห็นว่าบุตรหลานประพฤติตนไม่ดีงาม ไม่ถูก  
ต้องตามหลักความเชื่อของคนในสังคม อย่างเช่น

“แม่ลูกอ่อนกินบ่เลือกขะล่า”

“ตัดเล็บกลางคืนขะล่า”

“ไทเฮือนเดียวกันกินข้าวคนละหื้อ (ครึ่ง) ขะล่า”

“ไปงานศพกินข้าวขะล่า”

“ฆ่าพ่อ ตีแม่ คำผู้ใหญ่ไม่สูง ขะล่า”

“ยุให้พระสงฆ์องค์เจ้าแตกแยกกันขะล่า” ฯลฯ<sup>23</sup>

ความเชื่อและการปฏิบัติตนของคนในสังคม มีการถ่ายทอดหลักปฏิบัติและ ความเชื่อใน  
ลักษณะการอบรมสั่งสอนด้วยคำพูด ไม่มีลายลักษณ์อักษรกำหนดเป็นตำรา ทั้งเรื่องของผญา  
ค่านิยม ข้อขะล่า จะมีบ้างทั้งเป็นเรื่องของฮีต – คอง ที่มีการจดและบันทึกลงไว้ในใบลาน ซึ่ง  
ส่วนมากจะเก็บไว้ที่วัด<sup>24</sup>

<sup>21</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>22</sup> เพิ่งอ้าง.

<sup>23</sup> ปิยะพร ศักดิ์เกษม ความรู้เรื่องเมืองอุบลราชธานี,

<sup>24</sup> เพิ่งอ้าง.

ในสังคมชนบทแบบดั้งเดิมที่การเรียนหนังสือเป็นหน้าที่ของผู้ชาย ที่มีโอกาสได้เป็น สังกะสีหรือเด็กวัด บวชเณร บวชพระ สังคมในยุคนี้ยกย่องผู้ชายที่มีความรู้่านออกเขียนได้ ความรู้ที่ว่านี้คือความรู้ที่ได้จากการบวชเรียน ผู้ชายที่ได้รับการยอมรับว่าพร้อมที่จะตั้งหลักตั้งฐาน เป็นผู้ใหญ่อย่างเต็มตัวก็ต่อเมื่อผ่านการบวชแล้วสัก โดยมีคำนำหน้าชื่อบอกถึงสถานภาพความพร้อมและความรู้ ผู้ชายที่สึกจากสามเณรใช้คำนำหน้าชื่อว่า เชียง เช่น เชียงบุญ เมื่อเชียงบุญบวชเป็นพระภิกษุแล้วสัก ก็จะใช้คำนำหน้าชื่อเป็น ทิคนบุญ ทิคนบุญบวชเป็นเวลาหลายปี เมื่อสึกใช้คำนำหน้าชื่อเป็นจารย์บุญ<sup>25</sup>

คำนำหน้าชื่อที่ได้จากการบวชเรียน มีผลต่อบทบาทและสถานภาพในสังคม คนเหล่านี้จะได้รับการยกย่องและยอมรับมากกว่าคนที่ไม่ผ่านการบวช ในอีกด้านของการแต่งงานพ่อแม่ของฝ่ายหญิงจะคำนึงถึงฐานะของฝ่ายชาย แล้วยังคำนึงถึงคำนำหน้าชื่อ เพราะเป็นสิ่งที่แสดงถึงภูมิปัญญาและความรู้ของชายที่มาเป็นลูกเขย

ในสังคมชนบทยุคนี้จึงมีผู้ชายฐานะยากจนหรือค่อนข้างจะยากจนหลายคนบวชเรียนเป็นเวลานาน เมื่อสึกออกมามีคำนำหน้าชื่อเป็นจารย์ ก็จะมีโอกาสได้เลือกแต่งงานกับหญิงสาวที่ดีและพอมีฐานะ คนที่เป็นจารย์เมื่อไปขอสู่ขอหญิงสาวคนใดจะได้รับการยอมรับจากพ่อแม่ฝ่ายหญิงได้เสียค่าดอง (ค่าสินสอด) น้อย หรือพ่อแม่บางรายอาจยกลูกสาวให้โดยไม่ต้องเสียค่าดอง ในบางรายพ่อแม่ฝ่ายหญิงพอรู้ว่าจะลาสิกขาบท ก็ไปพูดอม (พูดถามไถ่ทำนองยินดีที่จะร่วมเกี่ยวดองด้วย) ไว้ล่วงหน้าเลยทีเดียว

อย่างไรก็ตามในรายชื่อที่บวชนาน แต่ไม่มีความรู้หรือไม่มีความสามารถเหมาะสมกับเวลาที่บวช แม้จะสึกมีคำนำหน้าเป็นจารย์แต่จะไม่ได้รับการยอมรับ แล้วยังได้รับการดูถูกเหยียดหยามว่า “เป็นจารย์ แต่เป็นจวนสังกะสี” หรือในช่วงที่บวชก็เข้าลักษณะที่เรียกว่า “บวชเสียข้าวสุก”<sup>26</sup>

ส่วนหน้าที่ของผู้หญิงในสังคมนั้น ดูเหมือนจะผูกติดอยู่กับงานบ้านทั้งในเรื่องการตำหูกทอผ้า การดูแลบ้านเรือนและสมาชิกในครอบครัว ผู้หญิงในสังคมจึงไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ แม้จะมีโรงเรียนของรัฐมาตั้งแล้วตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่มีเพียงโรงเรียนในตัวเมือง ตัวอำเภอ หรือสำนักสงฆ์ที่พระภิกษุมิชอบเสียงเป็นที่ยอมรับ คนที่เข้าเรียนส่วนมากยังเป็นเด็กผู้ชาย เด็กผู้หญิงจะเข้าเรียนหรือไม่เรียนก็ได้ ในบางรายไปเรียนแต่ก็ลาออกกลางคัน โดยเฉพาะในชนบท ผู้ปกครองของเด็กหญิงก็ไม่ให้ความสนใจในการเรียน เพราะคุณสมบัติของลูกผู้หญิงยังอยู่ในความเชื่อแบบดั้งเดิม ประกอบการเข้าใช้วัดเป็นโรงเรียนโดยมีพระสงฆ์เป็น

<sup>25</sup> หมอลำทองมาก จันทะลือ อ้างแล้ว .

<sup>26</sup> เพิ่งอ้าง ,

ครูสอน ทำให้ผู้ปกครองไม่ต้องการส่งบุตรหญิงของตนเข้าเรียน เนื่องจากประเพณีที่ผู้หญิงต้องปฏิบัติต่อพระภิกษุสงฆ์มีข้อห้ามอย่างเคร่งครัด ทำให้การส่งบุตรหญิงเข้าเรียนเป็นที่ลำบากใจทั้งผู้ปกครองและพระสงฆ์<sup>27</sup>

ผู้หญิงในสังคมชนบทอีสานไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ แต่ก็ดูเหมือนว่าภักดีกา ความเชื่อ และค่านิยมต่าง ๆ ที่กำหนดขึ้นมามุ่งเน้นตีกรอบความประพฤติของหญิงมากกว่าชาย ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องความเชื่อ ค่านิยมพื้นฐานเกี่ยวกับคุณสมบัติของหญิงที่ปรากฏในวรรณคดี ผญา ข้อชะล่า ของคนในท้องถิ่น<sup>28</sup>

การตีกรอบและควบคุมความประพฤติของหญิง จึงมุ่งเน้นที่การถ่ายทอดสั่งสมด้วยการบอกเล่า ในลักษณะของการอบรมสั่งสอนด้วยคำพูดในลักษณะแบบรุ่นต่อรุ่น นอกจากผู้ปกครองหรือญาติผู้ใหญ่ที่ต้องอบรมและถ่ายทอดความเชื่อและค่านิยมเหล่านี้แล้ว ดูเหมือนว่าหมอลำจะเข้ามามีอิทธิพลในการถ่ายทอดความเชื่อและค่านิยมเหล่านี้ โดยการนำเรื่องราวความเชื่อและค่านิยมทั้งหลายจากหลักฮีต – คลอง ผญา ข้อชะล่า มา ขับร้องลำนานเป็นบทกลอน ในลักษณะการเล่าเรื่องแล้วนำเสนอข้อคิดและปรัชญาในการดำเนินชีวิตของคนแฝงไปด้วย ดังที่ปรากฏในหมอลำพื้น ซึ่งแม่ใหญ่พวง พิมพัสุข กล่าวไว้<sup>29</sup>

“หมอลำนั้น แต่ก่อนเป็นการลำเล่าเรื่อง ลำแบบแฝงผญา ปัญญา สมัยเป็นเด็กน้อยมีหมอลำผู้ชายคนหนึ่งเข้ามาลำเล่าเรื่องความเชื่อเรื่องโลกดินแดน เรื่องศาสนาเสื่อม จนไปสอด (ถึง) เรื่องพระศรีอารย์ ลำอยู่หลายคืน ลำอยู่วัดคนไปฟังเต็ม ลำแต่ละคืนพื้นเอาขันมาตั้งไว้หน้ายามลำไปไปฟังพอใจกะเอาเงินใส่ขันให้ แต่ละคืนได้เงินหลายบาท สมัยนั้นใช้เงินเหรียญทองแดงเจาะรู (รู) ฮ้อย (ร้อย) กลาง พอลำแล้วบ้านเฮากะไปบ้านใหม่เรื่อย ๆ หมอแคนกะมาเอาอยู่บ้านเฮาเป่าให้”

หมอลำที่มีบทบาทในการถ่ายทอดความเชื่อ และภูมิปัญญาของคนในสังคมอย่างแท้จริงก็คือหมอลำคู่หรือหมอลำกลอน ที่การลำทำในลักษณะการประชันตอบโต้ ไหวพริบ ความรู้ และภูมิปัญญา โดยเนื้อหาของกลอนลำของหมอลำกลอนเป็นการนำเอาเรื่องราวของความเชื่อทั้งทางโลกในทุก ๆ เรื่อง ข้อชะล่า ผญา ค่านิยม ประวัติศาสตร์วรรณคดี ฮีต – คลอง ทางธรรมก็คือการนำเอาเรื่องราวเกี่ยวกับความเชื่อที่ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาทั้งหมด<sup>30</sup>

<sup>27</sup> หมอลำจันทิ แสนสุข อ่างแล้ว .

<sup>28</sup> เฟื่องอ่าง .

<sup>29</sup> นางพวง พิมพัสุข อ่างแล้ว .

<sup>30</sup> หมอลำทองมาก จันทะลือ อ่างแล้ว .

ในด้านรูปแบบการเล่าของหมอลำกลอนนั้น รูปแบบการแสดงเรียบง่าย ตั้งแต่การแต่งกายแบบเดียวกับคนดู สถานที่แสดงก็คือลานบ้านหรือลานวัด ซึ่งอาจจะปูพื้นด้วยทางมะพร้าว เลื้อยมีเสาบึกตรงกลางหรือปักไต้สุมของเวที เพื่อมัดไต้ไว้จุดให้แสงสว่าง<sup>31</sup>

การเล่าของหมอลำกลอนเป็นการเล่าที่ไม่ต้องมีการสมมุติชื่อตามบทเรื่อง หมอลำจะใช้ชื่อจริง ตัวตนจริง ลำสื่อถึงความรู้ ภูมิปัญญาทั้งหมดที่ตนได้เรียนรู้ แล้วนำเรื่องราวนั้นมาถ่ายทอดให้กับผู้ฟังในลักษณะการบอกเล่าเรื่องราวตามความเป็นจริง ตามค่านิยมและความเชื่อของคนในสังคม การลำกลอนจึงเป็นการเล่าที่เป็นโลกของความจริงมากกว่าโลกของการแสดง เป็นโลกของการลำเพื่อแข่งขันประชันกันทางภูมิปัญญา

ดูเหมือนว่าโดยเนื้อหาของหมอลำกลอนที่สื่อออกมา หมอลำกลอนจึงเข้ามามีบทบาทในการปลูกฝังความรู้ ความเชื่อ ค่านิยมของคนในสังคมอย่างมาก เป็นส่วนที่เข้ามาช่วยในการเรียนรู้และสืบทอดวัฒนธรรมของชาวบ้าน โดยเฉพาะในหมู่ของสตรี ที่ไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ การเรียนรู้ของสตรีได้มาจากการถ่ายทอดและอบรมโดยสมาชิกในครอบครัวและชุมชน จากวัดที่เข้าไปทำบุญในเทศกาลที่สำคัญ โดยพระจะเทศน์เล่าเรื่องราวที่เกี่ยวกับนิทาน ตำนาน หรือชาดก

ในส่วนของหมอลำที่นำเสนอทั้งเรื่องเกี่ยวกับทางโลกและทางธรรม จึงเข้ามามีบทบาทในการถ่ายทอดในส่วนที่สตรีไม่มีโอกาสได้เรียนรู้จากวัด และในการเรียนรู้ เรื่องราวที่หมอลำนำเสนอนั้นก็แฝงไปด้วยความบันเทิงที่สนุกสนานจากการแสดง บทบาทและท่าทางของหมอลำ คู่มือการฟ้อนรำ ฟังเสียงลำที่ไพเราะ และที่สำคัญคนดูมีอิสระในการดู ไม่ต้องนั่งพับเพียบพนมมือเหมือนการฟังเทศน์ คนดูสามารถ นั่ง ยืน ฟ้อนรำ ตบมือ ส่งเสียงโห่เฮฮาได้ นั่งกินอาหาร ดื่มเหล้า หรือถ้าเบื่อก็ไปนอนจนหลับแล้วตื่นขึ้นมาฟังใหม่ได้ หรือถ้าเบื่อนักก็สามารถเดินทางกลับบ้านได้ทันที ไม่เหมือนกับการฟังเทศน์ซึ่งต้องรอเพราะถ้ากลับก่อนพระเทศน์จบก็จะถูกคนอื่นว่ากล่าวตำหนิว่าเป็นคนที่ไม่มีความอดทน<sup>32</sup>

มีคำกล่าวถึงหมอลำในการแสดงบทบาทในเรื่องการถ่ายทอดวัฒนธรรม และความเชื่อว่า “หมอลำดีกว่านักเทศน์” ซึ่งหมายถึงทั้งหมอลำและพระสงฆ์นำเสนอเรื่องราวเดียวกัน แต่หมอลำจะมีชื่อเสียงและเป็นที่สนใจของคนฟังมากกว่า พระนักเทศน์<sup>33</sup>

<sup>31</sup> เฟื่องอ้าง .

<sup>32</sup> หมอลำจันทิ แสนสุข อ้างแล้ว .

<sup>33</sup> เฟื่องอ้าง .

ในกลุ่มของคนฟังดูเหมือนว่าหมอลำจะได้รับ การยอมรับถึงความน่าสนใจ มีเสน่ห์อย่างมาก ผู้คนในยุคนี้ต้องมีประสบการณ์ในการฟังลำจนแจ่มแจ้งป้าง มีประสบการณ์ในการเดินทางข้ามทุ่งเป็นระยะทางหลายกิโลเมตร บางครั้งทั้งขาไป จากกลับเป็นระยะทางถึงกว่า 20 กิโลเมตรเลยทีเดียว<sup>34</sup>

การเดินทางไปฟังลำจะเริ่มจากการรวมตัวเพื่อนฝูง ญาติพี่น้อง เดินทางไปเป็นกลุ่ม โดยระยะเวลาในการเดินทางให้ถึงไปนั่งพักสักพักหนึ่งก่อนหมอลำจะลำ ในระยะเวลาประมาณ 21.00 น. นักฟังลำจะหอบผ้าห่ม ผ้าแพรไปด้วย ส่วนเสื้อที่ปูนั่งอาจหอบไปเองหรือขอยืมจากคนในหมู่บ้าน ซึ่งอาจเป็นคนที่เคยรู้จักหรือไม่เคยรู้จักกันมาก่อน

ก่อนออกเดินทางบางคนจะกินข้าวปลาอาหารไปเรียบร้อย เมื่อไปถึงก็ไปนั่งฟังลำได้ทันที แต่ก็มีเหมือนกันที่ไปกินข้าวที่บ้านญาติหรือบ้านเสี้ยว ถือเป็นการไป เยี่ยมเยียน อาจมีของฝากเล็ก ๆ น้อย ๆ ติดไม้ติดมือไปด้วย เมื่อไปถึงจะไปพักที่บ้านเสี้ยวหรือบ้านญาติ อาน้ำอาบทำกินข้าวกินน้ำเสร็จเมื่อใกล้เวลาที่หมอลำลำ เจ้าของบ้านจะเป็นคนพาไปฟังลำ เมื่อเห็นว่าดีก็มากสมควรกลับมีหลายคนที่จะนอนพักที่บ้านเสี้ยวหรือบ้านญาติ ถ้ามีธุระรีบร้อนก็เดินทางกลับภายในคืนนั้น ถ้าเดินทางแล้วเหนื่อยมากพวกนักฟังลำจะแวนนอนพักตามกระท่อมของชาวบ้าน เมื่อถึงรุ่งเช้าจึงเดินทางกลับ

เด็กหลายคนในช่วงนี้จะมีประสบการณ์ในการไปฟังลำแล้วหลับอยู่ข้างผามลำ จนรุ่งเช้าเด็กบางคนไปกับพ่อแม่ผู้ปกครองหรือไปกับกลุ่มของเด็ก ๆ ถ้าเด็กหลับ พ่อแม่ก็เกียจอุ้มหรืออุ้มกลับบ้านไม่ไหวเนื่องจากมีลูกหลายคน เด็กเล็กพ่อแม่จะอุ้มกลับบ้าน เด็กที่โตก็จะหาผ้าห่มห่มให้ ปลอ่ยให้นอน โดยอาจฝากให้คนฟังหมอลำที่พอรู้จักกันดูแลให้ เมื่อถึงเวลาเช้าพ่อแม่จึงจะมาปลุกเอาลูกกลับบ้าน หรือให้เด็กกลับบ้านเอง

การไปฟังลำในยุคนี้เป็นจึงเป็นกิจกรรมที่สร้างให้มีการรวมกลุ่ม จากการรวมกลุ่มเดินทางไป – กลับ ทำการเยี่ยมเยียนคนรู้จัก ตลอดจนการช่วยเหลือพึ่งพากันดูแลเด็กในชุมชน การไปฟังลำก็ไม่ได้มีความสุขหรืออรรถรสที่ได้จากการฟังลำเท่านั้น แต่ยังได้ความสนุกสนานและอรรถรสจากการเดินทาง ซึ่งใช้ระยะเวลานานนับชั่วโมง หนุ่มสาวหลายคู่อาจใช้เวลาพูดคุยทำความรู้จักกัน คนที่มีฝีปากในการเล่านิทานหรือเล่าเรื่องราวทั้งตลกขบขัน หรือนิทานก๊อม ก็จะจัดกลเม็ดเด็ดพรายมาเล่าสู่กันฟังให้ตลกขบขัน พุดจาหยอกล้อ จำผญา แข่งสอยตอบโต้กันเป็นที่สนุกสนานของคนร่วมเดินทาง เพื่อทำให้นักฟังลำไม่รู้สึกละเมื่อยจากการเดินทาง

<sup>34</sup> นางพวง พิมพ์สุข อ้างแล้ว.

เพราะฉะนั้น ใคร มีฝีปากดีพูดคุยเป็นที่สนุกสนานตกลงบนขันมักจะได้รับการชักชวนแถมบังคับให้ร่วมเดินทางไปด้วย

ซึ่งกลุ่มนักฟังลำเหล่านี้เมื่อเดินทางร่วมกัน พูดคุยอุทธาษัยกัน จากการร่วมเดินทางไปฟังลำก็จะนำไปสู่การทำกิจกรรมอื่น ๆ ตามมา เช่น การลงแขกดำนา เกี่ยวข้าว ออกหากบหาเขียด ฟังพาอาศัยกันในเรื่องแรงงานและแลกเปลี่ยนอาหาร

### ลักษณะทั่วไปทางเศรษฐกิจและสังคมที่เป็นต้นกำเนิดของหมอลำ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้บันทึกความเป็นอยู่ของราษฎรอีสาน ในคราวที่เสด็จออกตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน เมื่อเดือนธันวาคม 2449 ไว้ว่า

“ตั้งแต่เข้าเขตมณฑลอุดรมา ได้ไปเที่ยวตามหมู่บ้านราษฎรตามทางที่ผ่านมา ผ่านมาหลายแห่ง บางแห่งเป็นนครใหญ่ตั้งมานานหลายชั่วคน ตามที่พวกชาวบ้านชี้แจง ได้ความประหลาดอันน่าพิศวงอย่างหนึ่ง คือ ชาวบ้านครอบครัวหนึ่งมีบ้านอยู่หนึ่งแห่ง มีเหยาเรือนพอกินอยู่ แล้วมีช้างแก้วไว้กินหนึ่งปี ในบ้านปลูกพริก มะเขือ ข่าตะไคร้ สำหรับต้มแกง นอกบ้านมีสวนผลไม้กล้วย อ้อย หนาก มะพร้าว และที่ปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ต่อเขตออกไปทุ่งนามีเนื้อ นา และโค กระบือ พอทำได้ข้าวกินทุกครัวเรือน เมื่อถึงฤดูทำนาก็ช่วยทำนากันทั้งชายและหญิง เด็กและผู้ใหญ่ ล้วนฤดูทำนาผู้ชายเที่ยวไปหาขายของ ผู้หญิงอยู่บ้านเลี้ยงไหม และทอผ้าสำหรับทำเครื่องนุ่งห่ม เสนออาหารที่เหลือบริโภคใช้เลี้ยงไก่และสุกรไว้ขาย การกินอยู่ของชาวบ้านแถวนี้ทำได้เองเกือบไม่ต้องการหาสิ่งใด สิ่งที่ต้องการซื้อก็คือ เครื่องเหล็ก เช่น จอบ เสียม มีด พร้า เป็นต้น และเครื่องถ้วยชาม บางทีก็ซื้อด้วย ผ้าทอ ผ้าผืน และของอื่น ๆ เงินทองที่จะใช้ซื้อหา ก็มีพอเพียง เพราะมีโค กระบือที่ออกลูกเหลือใช้ และมีหมูไก่อที่เลี้ยงเอาไว้ด้วยเสนาอาหารเหลือบริโภค ขายได้เงินซื้อของต้องการได้พอปรารภต่างครัวต่างมีอิสระต่อกัน ไม่มีใครเป็นบ่าวไม่มีใครเป็นนายใคร ลูกบ้านที่อยู่ในปกครองก็ปกครองกันง่ายด้าย แต่ว่าทั้งตำบลจะหาเศรษฐกิจมีเงินแต่ 200 บาทขึ้นไปไม่มีเลย คนยากจนเป็นบ่าวคนอื่น ก็ไม่มีอีกเลยสักคนเดียว คงอยู่กันเช่นนั้นนับร้อยปีแล้ว เพราะเหตุผลว่าชาวบ้านทำไร่เลี้ยงตัวเองได้ โดยไม่จำเป็นต้องการเงินไม่รุนแรง เงินก็ไม่มีอำนาจเหมือนในเมืองที่ศิริโยธ...”<sup>35</sup>

จากบันทึกดังกล่าว ทำให้ทราบว่าเศรษฐกิจของประชาชนในภาคอีสานเป็นระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ประชาชนประกอบอาชีพทำนาเป็นหลัก โดยอาศัยแรงงานจากคนและสัตว์ พร้อมทั้งปัจจัยธรรมชาติที่มีผลต่อเกษตรกรรม เช่น ปริมาณน้ำฝน สภาพภูมิอากาศ คนที่ดำรงชีวิตอยู่ใน

<sup>35</sup> นางพวง พิมพ์สุข อ้างแล้ว.

เศรษฐกิจแบบยังชีพ จะผลิตสิ่งของไว้ใช้บริโภคเอง พร้อมทั้งมีการเก็บสะสมกักตุนสิ่งของที่จำเป็นในการบริโภคให้ได้พอเพียงเลี้ยงตน และครอบครัวให้ได้ตลอดปี สิ่งของที่ตนเองผลิตไม่ได้จะใช้ระบบการค้า ซึ่งมีสินค้าเพียงไม่กี่ชนิด ซึ่งก็ได้แก่เครื่องมือการเกษตรที่ทำด้วยเหล็ก ส่วนสิ่งของอื่น ๆ นั้นส่วนมากจะใช้ระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของแทนการใช้เงินซื้อขาย

การผลิตในระบบการผลิตแบบยังชีพนั้น ข้าวเป็นพืชหลักที่สำคัญที่สุด เพราะนอกจากจะใช้บริโภคตลอดปีแล้ว ยังสามารถใช้เป็นสินค้าแลกเปลี่ยนสิ่งของประเภทอื่น ๆ ที่จำเป็นในการยังชีพ เช่น ได้ข้าวและสินค้าที่ตัวเองผลิตไม่ได้ เช่น เกลือ มีด ไร่ พริก เสียม หม้อ ดูนํ้าที่ทำจากดินเหนียว เป็นต้น ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพโดยอาศัยการแลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคนี้ การแลกเปลี่ยนไม่ได้คำนึงถึงมูลค่าของสินค้า ขึ้นอยู่กับความพอใจและข้อตกลงกันระหว่างเจ้าของผลการผลิต เช่น เกลือ 1 กระสอบ แลกกับข้าวสาร 1 หาบ ทั้งที่ราคาเกลือมีราคาถูกกว่าข้าว แต่ชาวบ้านก็ไม่ได้คำนึงถึงมูลค่า แต่คำนึงถึงความจำเป็นในการใช้สอยเป็นหลัก

การผลิตแบบยังชีพ โดยที่ข้าวเป็นพืชหลักเพื่อใช้เก็บไว้ในบริโภค และเป็นสินค้าทุนเพื่อการบริโภคแล้ว ชาวบ้านต้องผลิตพืชผลการเพาะปลูกข้าวในนาข้าวตามคันนา ในที่ดอนหรือที่สูง ที่เรียกว่า โพน ซึ่งเป็นดินจากปลวกทำให้มีความอุดมสมบูรณ์มากชาวบ้านก็จะถากถางแล้วเผา ใช้วิธีขุดดินโดยใช้จอบหรือเสียม แล้วทำการเพาะปลูกพืชที่จำเป็นในการดำรงชีพ เช่น มะเขือ ผักสวนครัว ทั้งผักกาด ผักชี หอม กระเทียม ถั่วฝักยาว พริก ตะไคร้ ข่า เป็นต้น พืชเหล่านี้นอกจากจะใช้ประกอบอาหารและบริโภคในลักษณะของผักสดกับแกงแล้ว ยังใช้ดัดแปลงเป็นอาหารอื่น ๆ ได้อีก เช่น ผักกาด หอม กระเทียม มาทำเป็นส้มผัก (ผักดอง) ถั่วนำมาทำตำถั่ว หรือประกอบอาหารในรูปอื่น หัวหอม หัวกระเทียม เมื่อแก่ก็จะเก็บไว้บริโภคและทำพันธุ์ต่อไป เช่นเดียวกับพืชที่ปลูกชาวบ้านจะเก็บบริโภคและเหลือบางส่วนไว้ให้แก่วัว เมื่อเก็บเมล็ดไปปลูกในฤดูต่อไป คือ ฤดูหนาว ซึ่งจะกระทำการปลูกพืชผักเหล่านี้ในที่นาที่ทำการเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว นอกจากใช้บริโภคเองชาวบ้านยังได้อาศัยพืชผักเหล่านี้ ไปแลกเปลี่ยนสินค้าอื่นที่ตัวเองขาดแคลน และยังใช้สร้างความสัมพันธ์กับคนในชุมชนได้เป็นอย่างดี การแลกเปลี่ยนดังกล่าวขึ้นอยู่กับความจำเป็นใช้และความพอใจในการแลกเปลี่ยน เช่น นำมะเขือไปแลกกับผักกาด แลกกับถั่วฝักยาว การสร้างความสัมพันธ์ก็ทำได้โดยการนำพืชผักเหล่านี้ไปให้กับญาติพี่น้อง หรือคนที่รู้จักนับถือกัน ในลักษณะการให้เปล่า โดยผู้ให้ไม่ได้ต้องการสิ่งตอบแทน ส่วนผู้รับจะรับไว้หรือให้อะไรตอบแทนนั้นขึ้นอยู่กับความพอใจและสมัครใจเป็นสำคัญ แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่เมื่อได้รับของฝากที่หยิบยื่นให้ ถ้ามีอะไรให้ได้ก็จะให้ตอบแทนทันที ซึ่งระบบดังกล่าวจะวนเวียนในสังคมชุมชน เป็นเครื่องมือหนึ่งที่ทำให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ได้แบบไม่ขาดแคลนนัก

การใช้ชีวิตอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพนั้น ในตลอดปีชาวบ้านมีการเตรียมการสิ่งจำเป็นในการอุปโภคบริโภค เพื่อกันการขาดแคลนและรับประกันการอยู่รอดของครอบครัวให้ได้ตลอดปี ของที่มีมากหรือเหลือจากการบริโภคชาวบ้านจะนำมาเก็บไว้ในรูปแบบต่าง ๆ ในแต่ละปีชาวบ้านจะเตรียมหัวหอม กระเทียม พริกแห้ง มะขามเปียก หน่อไม้คอง หน่อไม้ส้ม และที่สำคัญที่สุดก็คือ เกลือและปลาร้า เกลือส่วนมากจะได้จากระบบการแลกเปลี่ยน ซึ่งจะใช้ประโยชน์ในการประกอบอาหารและถนอมอาหาร เช่น ทำปลาแห้ง ทำกบตากแห้ง ตลอดจนใช้ในการหมักปลาร้า ปลาร้านั้นชาวบ้านจะทำกันเอง โดยใช้ปลาที่ได้จากการทำโพงพาง (หลี่) ดักไว้ที่ทางน้ำในที่นา ปลาขนาดใหญ่ เช่น ปลาดุก ปลาช่อน ชาวบ้านจะนำไปบริโภค หรือมีมากก็ทำปลาแห้ง ปลาเค็มเก็บไว้รับประทาน ถ้ามีมาก ๆ จึงจะทำปลาร้า ปลาขนาดเล็ก เช่น ปลาชิว ปลาหมอ ปลาขาวนา ชาวบ้านจึงจะนำมาหมักเป็นปลาร้า

นอกจากการปลูกพืชผักแล้ว ชาวบ้านยังปลูกไม้ผลอื่น ๆ ไว้ในที่นา หรือไว้ในสวนเพื่อการบริโภคและให้ร่มเงา เช่น ปลูกไผ่ในคันนาเพื่อให้รากยึดดิน และเก็บหน่อไม้บริโภค มะขาม มะพร้าว มะม่วง น้อยหน่า ถั่วลิสง และยังมีพืชที่ใช้เพื่อการทำ สิ่งนุ่งห่ม คือฝ้ายและต้นจ๊ว ฝ้ายชาวบ้านจะปลูกในฤดูฝน เมื่อดอกฝ้ายแก่ก็จะทำการเก็บเกี่ยวและเตรียมเส้นใยไว้ในเวลากลางคืน เมื่อได้จำนวนพอเพียงชาวบ้านก็จะทำการทอผ้าที่จำเป็น เช่น ทำผ้าถุง เสื้อ ผ้าขาวม้า ผ้าโสร่ง จ๊วจะแก่จัดในช่วงเดือนมีนาคม ชาวบ้านจะนำมาปอกเก็บเอานุ่นไว้เพื่อใช้ยัดที่นอน หมอนติดต่อไป

การนำของใช้ที่เป็นการทอผ้า เย็บผ้า เป็นงานของผู้หญิง ฝ้ายชายเมื่อว่างจากทำนาก็จะทำการจักสาน เครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ทำแบายไถดักกบ ไชไถดักปลา ทำ ข้องสาน กระบุง ตะกร้า หวดนึ่งข้าว ทำกระบายดักน้ำจากกะลามะพร้าว จักตอกไถ ไม้ค้ำข้าว สานกระชุงไถใส่เกวียนหรือตระเตรียมยุ้งข้าว ฉางข้าว เล้าเป็ด เล้าไก่ ซ่อมแซมบ้านเรือนของตัว การจักสานสิ่งของต่าง ๆ ส่วนมากผู้ทำการจักสานคือคนที่มีอายุ ซึ่งคนเหล่านี้ก็จะนำของที่ตนจักสานมารวมกลุ่มกันทำในที่ใดที่หนึ่ง ส่วนมากคือบริเวณลานบ้านของใครคนใดคนหนึ่งในกลุ่มของตน มีการพบปะเสวนา พูดคุย และแลกเปลี่ยนความรู้ ให้คำปรึกษาในเรื่องที่เพื่อนบ้านนำมาพูดคุยกัน ดิฉิงและชมเชย สังเกตผลงานของแต่ละคน คนที่เริ่มหัดใหม่หรือผู้ที่ไม่มีความชำนาญ จะมาขอคำแนะนำจากผู้ที่จักสานจนชำนาญ คนที่จะเริ่มหัดจักสานก็จะมาขอคำแนะนำจากผู้รู้และผู้ชำนาญ ผู้ที่จะได้รับการยกย่องให้เป็นคนที่ชำนาญในแต่ละเรื่อง นอกจากผลงานจักสานจะออกมาประณีตสวยงาม มีความทนทานใช้งานได้เป็นเวลานาน เครื่องมือที่นำไปดักสัตว์ เช่น แบาย ไช ต้องหมาน (มีสัตว์ที่ต้องการดักเข้าไปติดกับดัก) การพบปะเพื่อรวมกลุ่มทำการจักสาน จึงมีลักษณะเหมือนกับการถ่ายทอดภูมิปัญญาให้มีการสืบทอดกันไปเป็นรุ่น ๆ และคล้ายกับโรงเรียนวิชาชีพในหมู่บ้านหรือในหมู่บ้านไปในตัว

ส่วนชายหนุ่มนั้น จะมีหน้าที่ในการดูแลข้าวในนา คูน้าในที่นา ทำเครื่องมือที่ได้จากการจักสานไปดักสัตว์ ส่วนมากจะดักไว้ในเวลาหัวค่ำ และจะไปเอาในตอนเช้าของวันรุ่งขึ้น เตรียมหาพื้นเผาถ่านไว้ใช้ในช่วงที่ทำการเก็บเกี่ยวข้าว การไปดักสัตว์หรือเตรียมพื้น เตรียมถ่าน ออกไปหาอาหารในป่า เช่น ยิงนก ยิงกิ้งก่า หาสัตว์ป่าที่พอนำมาประกอบอาหารได้ กระจ่าย พังพอน งูสิง บ้างหรือไปดกปลา ชายหนุ่มเหล่านี้ก็จะรวมตัวกันไปเป็นกลุ่ม สิ่งของที่หาได้อาจหารวมกัน และจึงนำมาแบ่งปันกัน ซึ่งการรวมกลุ่มออกหาภินนี้ จะทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนกัน และรับประกันว่า จะมีอาหารติดไม้ติดมือกลับบ้าน เพราะถ้าใครไม่ได้ก็จะมีคนแบ่งปันกัน หรือได้น้อยจนแบ่งส่วนไปประกอบอาหารไม่ได้ให้ทุกคน ก็จะให้คนใดคนหนึ่งนำไปประกอบอาหารแล้วจึงนำอาหารเหล่านั้นมาแบ่งปันจ่ายแจกกันให้ทั่วหมู่เพื่อนที่ไปด้วยกัน ชายหนุ่มคนใดที่ขยันขันแข็งหาภินเก่ง ยินดีแบ่งปันข้าวของให้เพื่อนก็จะเป็นคนที่เพื่อน ๆ รัก อยากรวมกลุ่ม ตลอดจนเป็นที่ต้องตาต้องใจของสาว ๆ หรือเป็นที่ถูกอกถูกใจของพ่อแม่ฝ่ายหญิง

ฝ่ายหญิงมีหน้าที่ในการทอผ้า ดูแลบ้านเรือน ประกอบหุงหาอาหาร และจัดเตรียมสิ่งของที่จำเป็นในการดำรงชีวิตไว้ให้พอเพียง ชาวอีสานถือว่ากรรมมีข้าวอยู่ในเกล้า เกลือในกะทอ ปลาแดก (ปลาร้า) อยู่ในไห พริกแห้งอยู่ในตะกร้า ก็ถือว่าป็นน้ันการกินอยู่ของตนพอเพียง ผู้หญิงที่ทำให้ครอบครัวของตัวเองตกอยู่ในภาวะที่เรียกว่า “พริกอยู่บ้านเหนือเกลือกอยู่บ้านใต้” ก็จะมีชื่ออะไรแล้วจึงเกี่ยวข้องกับเพื่อนบ้านไปวัน ๆ นั้นบอกพร่องต่อการเป็นแม่บ้าน เพราะฉะนั้นผู้หญิงต้องมีหน้าที่จัดการว่าครอบครัวของตนว่ามีสิ่งใดของใดบ้าง ขาดเหลืออะไร ถ้าไม่มีในสิ่งที่ป็นงานของผู้หญิง เช่น การทอผ้า ตักน้ำ การเตรียมสิ่งของเพื่อใช้ในการบริโภค ตัวเองก็เป็นผู้จัดหา ถ้าสิ่งใดที่เป็นงานของผู้ชายก็จัดแจงให้พ่อบ้านหรือลูกเฒ่าจัดหามาให้เรียบร้อย

ผ้าที่คนอีสานใช้นุ่งห่มนั้นจะมีผ้าฝ้ายและผ้าไหม ผ้าฝ้ายได้จากพืชนำมาถักทอเป็นผ้าขาวม้า ผ้าโสร่ง เสื้อสำหรับผู้ชาย ทอเป็นเสื้อและผ้าถุง ผ้าสะไบพาดไหล่ สำหรับผู้หญิง ทำเครื่องนอน เช่น ทำหมอนขิด เสื้อ เสื้อผ้าที่ทำจากผ้าฝ้ายจะใช้นุ่งห่มในชีวิตประจำวัน นุ่งทำงาน ส่วนผ้าไหมนั้นถือเป็นเครื่องแต่งกายที่ใช้ในวาระพิเศษ เป็นการแสดงถึงฐานะทางสังคมของผู้สวมใส่ การเลี้ยงไหมจะทำการเลี้ยงได้ตลอดปี ช่วงฤดูฝนเป็นช่วงที่ด้้นหม่อนมีเป็นจำนวนมาก แต่ตัวไหมจะไม่ค่อยสวยเพราะมีโรคระบาดมาก และถ้าฝนตกติดต่อกันหลายวันจะมีปัญหาเรื่องใบหม่อนเปียกต้องนำมาผึ่ง และเช็ดให้แห้งจึงให้ตัวไหมกินได้ ช่วงที่เหมาะสมที่สุดคือในเดือนกันยายน - มกราคม อากาศแห้งด้้นหม่อนมีใบงามทำให้การเลี้ยงไหมได้ผลดี ในฤดูแล้งเมื่ออากาศแห้งตัวไหมไม่ค่อยมีโรค แต่จะหาด้้นหม่อนมาเลี้ยงไม่ได้เต็มที่ ผู้ที่ทำการเลี้ยงไหมต้องเป็นผู้ที่มีความอดทน ข่างสังเกต การให้ใบหม่อนจะให้ในเวลาเช้าเย็น ตัวไหมมีช่วงชีวิตหลายช่วงที่ต้องการดูแลที่แตกต่างกัน เช่น เมื่อเป็นตัวหนอนขนาดเล้กต้องให้ใบหม่อนอ่อน เมื่อเป็นตัวหนอนขนาดใหญ่ก็ให้ใบ

หม่อนที่แก่ได้ การให้อาหารในแต่ละวันต้องสังเกตลักษณะตัวไหมไปด้ยว่าเป็นอย่างไร ถ้าตัวไหมเป็นโรคต้องรีบแยกไปทิ้งเพื่อไม่ให้ระบาดไปหาตัวอื่นเป็นต้น เมื่อตัวไหมสุกและเป็นดักแด้แล้วต้องมีการเตรียมเส้นใยในหลายขั้นตอน แยกขนาดของเส้นไหมมีจี่ไหม ไหมเส้นใหญ่ และไหมเส้นน้อย ซึ่งจะนำไปทอและใช้ประโยชน์แตกต่างกัน จี่ไหมส่วนมากจะทอเป็นผ้าสีล้วนไม่มีลวดลาย หรือย้อมสีก็นิยมย้อมดำที่ได้จากดินมะเกลือ ผ้าไหมประเภทนี้จะนำไปตัดเสื้อเป็นผ้าขึ้นกางเกงเพื่อใส่ทำงาน ไหมเส้นใหญ่นิยมนำไปทอผ้าขึ้น ส่วนไหมน้อยหรือไหมเส้นเล็กนิยมไปทอเป็นผ้าโสร่ง ผ้าขาวม้า และผ้าขึ้น สีที่นำมาย้อมไหมจะได้จากธรรมชาติ เช่น สีแดงจากครั่ง สีเหลืองจากขมิ้น สีดำจากมะเกลือ เป็นต้น

สภาพเศรษฐกิจแบบยังชีพ การดำรงชีวิตให้อยู่ในสังคมให้มีอยู่มีกินตลอดปีนั้น ต้องอาศัยการวางแผนและการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประสิทธิภาพ เพื่อความอยู่รอด ในขณะเดียวกันต้องคำนึงถึงแรงงานอันจำกัดที่ตนมีอยู่ด้วยการผลิต ที่ต้องพึ่งพาน้ำฝนจากธรรมชาติ ถ้าปีไหนฝนฟ้าตกถูกต้องตามฤดูกาล การดำรงชีวิตในปีนั้นก็ไม่ได้ลำบากยากแค้นนัก ถ้าเกิดฝนแล้งการดำรงชีวิตในระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติก็ไม่สามารถทำได้ และข้อจำกัดอีกอย่างหนึ่งคือชาวบ้านไม่สามารถผลิตสินค้าที่จำเป็นในการดำเนินชีวิตได้เอง ทุกอย่างทั้งข้อจำกัดจากทรัพยากรธรรมชาติ และข้อจำกัดในเรื่องการสั่งสมภูมิความรู้ จำเป็นอยู่นั่นเองที่คนในชุมชนต้องสร้างเครือข่ายในการแลกเปลี่ยน

การสร้างเครือข่ายในการแลกเปลี่ยนจะใช้ระบบเครือข่าย และระบบการผูกเสี่ยว การแลกเปลี่ยนนั้นนอกจากจะแลกเปลี่ยนสิ่งของแล้ว ยังมีการแลกเปลี่ยนแรงงาน

ระบบเครือข่ายก็คือระบบที่ใช้ความสัมพันธ์ทางสายเลือดและการแต่งงาน คนในชุมชนอีสานคนที่เป็นพี่น้องกัน เมื่อแต่งงานแล้วจะออกเรือนไปอยู่ต่างหาก มีเพียงลูกคนเดียวที่ให้อยู่บ้านร่วมกับพ่อแม่ ซึ่งเสมือนการได้รับมอบหมายให้เป็นผู้เลี้ยงดูพ่อแม่ไปในตัว ส่วนลูกคนอื่น ๆ ก็แยกครอบครัวไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณใกล้เคียง มีการติดต่อสัมพันธ์ส่งข้าวปลาอาหารจุนเจือกัน ดูแลบุตรหลาน ตลอดจนช่วยกันทำมาหากิน คนในสังคมชนบทนิยมให้บุตรหลานแต่งงานกับคนในหมู่บ้านเดียวกัน ด้วยความรู้สึกรักที่รู้สึกไปจนถึงโคตรเหง้า (ผู้ซุมผู้แซง) สามารถพึ่งพาอาศัยไ้ว้วานกันได้ตลอด ในขณะเดียวกันเมื่อมีการแต่งงานเกิดขึ้นระหว่างคนในตระกูลก็เปรียบเสมือนว่าทุกคนที่เป็นญาติพี่น้อง เจย และสะใภ้ก็ร่วมเกี่ยวด้วยด้วยกันทุกคน

ส่วนระบบการผูกเสยวนั้น คำว่า เสี่ยว แปลว่าเพื่อนที่ร่วมทุกข์ร่วมสุขสามารถเป็นหรือตายแทนกันได้ การผูกเสี่ยวทำได้กับคนที่ไม่ได้เป็นญาติพี่น้อง อาจจะผูกเสี่ยวในกรณีที่คนเพศเดียวกันหรือต่างเพศคบหาถูกอหิยาศัยกันเป็นพิเศษ คนที่เกิดในวัน เดือน ปี เดียวกัน (เป็นหมอลำเหมือนกัน) จึงตกลงใจผูกข้อมือเป็นเสี่ยว และในกรณีหนึ่งก็คือพ่อแม่ เครือญาติผู้ใหญ่เป็นเสี่ยวกัน เมื่อมี

ลูกก็ผูกข้อมือให้ลูกเป็นเลืวกันต่อไป การผูกเลืวนั้นเป็นการสร้างสายสัมพันธ์ด้วยความชอบพอกันระหว่างบุคคล แต่จะมีผลทำให้คนอื่นอีกหลายคนเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเมื่อลูก ไปผูกเลืวกับใคร พ่อแม่ญาติพี่น้องก็ต้องคบหาและวางตัวกับเลืวของลูกให้เหมือนกับลูกตัว ในขณะเดียวกันก็ต้องติดต่อสัมพันธ์กับพ่อแม่และญาติพี่น้องของเลืวลูกด้วย ตัวของเลืวเองเมื่อก่อนอาจเคยผูกเลืวกับคนหลายคน เมื่อมีการผูกเลืวกับคนใหม่ เลืวเก่าและเลืวใหม่ก็ต้องเป็นเลืวกันโดยปริยาย เมื่อแต่งงานมีลูกมีเมีย ลูกเมียทั้งสองฝ่ายก็จะติดต่อสัมพันธ์กันในฐานะของเลืวต่อไป

ระบบอีกอย่างหนึ่งที่เป็นการสร้างสัมพันธ์ระหว่างคนที่รู้จักชอบพอกันในอรัยาศัยกัน แต่มีอายุต่างกันมากคนละรุ่นก็จะผูกแขนเป็นลูกฮัก พ่อฮัก แม่ฮัก น้องฮัก อ้ายฮัก เอื้อฮัก ซึ่งระบบนี้จะมีการติดต่อสัมพันธ์กันคล้ายการผูกเลืว ที่มีคนที่เป็นญาติพี่น้องและเพื่อนฝูงเข้าไปติดต่อสัมพันธ์ด้วย

ทั้งระบบเครือญาติ การผูกเลืว และการยอมรับนับถือกันระหว่างคนต่างวัยนั้นเป็นการสร้างเครือข่ายในการแลกเปลี่ยนสิ่งของเพื่อการยังชีพ และสร้างเครือข่ายในการแลกเปลี่ยนแรงงาน ซึ่งทำให้คนในสังคมที่อยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ โดยการพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลักมีหลักประกันในการดำรงชีวิตเมื่อเกิดเภทภัยธรรมชาติ และมีความสามารถในการเสาะแสวงหาเครื่องอุปโภคบริโภคที่ตนผลิตไม่ได้

### บทบาทและสถานภาพของหมอลำในสังคม

ในยุคที่หมอลำถือกำเนิดขึ้นมา สภาพทางสังคมของอีสานดำเนินชีวิตตามระบบความเชื่อตามจารีตประเพณี หรือหลักฮีต – คลอง ดำเนินชีวิตตามระเบียบแบบแผนที่ถ่ายทอดสืบต่อกันมาจากจารีตประเพณี ที่นำมาจากความเชื่อ ค่านิยม และหลักศาสนา ทั้งที่เขียนเป็นลายลักษณ์อักษรและการบอกเล่า

สถาบันหลักที่ทำหน้าที่ในการถ่ายทอดภูมิปัญญาที่มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรคือ วัด โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดการเรียนรู้ พร้อมนำมาสั่งสอนคนในสังคม แต่การเรียนรู้จำกัดอยู่เฉพาะเพศชายเท่านั้น เพศหญิงแทบจะหมดสิทธิเนื่องจากข้อบังคับและกฎกติกาที่สังคมวางระบบความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์และผู้หญิงไว้อย่างเคร่งครัด ถ้าใครล่วงละเมิดกฎเกณฑ์ข้อบังคับก็จะได้รับการดูหมิ่นเหยียดหยามจากคนในสังคม<sup>36</sup>

<sup>36</sup> หมอลำทองมาก จันทะลือ อ้างแล้ว

การเรียนรู้หรือการศึกษาของหญิงนั้น ผู้ที่เข้ามามีบทบาทก็คือครอบครัวและชุมชน การเรียนรู้ของหญิงเป็นการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติจริง และเรียนรู้กฎกติกาของสังคม จากการบอกเล่า สืบทอดต่อกันในลักษณะรุ่นต่อรุ่น

กฎกติกาที่สังคมวางไว้ดูเหมือนว่าฝ่ายหญิงจะมีข้อกำหนดที่เคร่งครัด ละเอียด ถี่ถ้วน มากกว่าฝ่ายชาย อาจจะเนื่องมาจากในระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคม ฝ่ายหญิงจะเกิดความเสียหายมากกว่าฝ่ายชาย แต่ขณะเดียวกันหญิงก็ไม่ได้มีโอกาสในการศึกษาเรียนรู้โลกทัศน์ ได้เท่ากับฝ่ายชาย ฝ่ายชายมีโอกาสศึกษาเรียนรู้จากการอ่าน และแสวงหาภูมิปัญญาด้วยการบวช เป็นพระ จากการเดินทางไปท่องเที่ยวทางไกล ดังคำกล่าวผญาที่กล่าวถึงคุณสมบัติของชายว่า

“เก่งอยู่บ้าน ย่นอยู่เมือง ไผ่ล้อย่างหาญ” (อยู่ที่หมู่บ้านตัวเองเก่ง แต่เมื่อออกไปที่อื่น กลายเป็นคนขี้ลาด คนพวกนี้จะไม่ได้รับการยกย่องว่าเป็นคนกล้าหาญ)

“เป็นผู้ชายบ่ออกจากบ้าน ไผ่ล้อย่างหาญ” (ผู้ชายควรออกจากบ้าน เพื่อจะได้มีโอกาส เรียนรู้โลกภายนอก จึงจะถือว่าเป็นคนเก่งจริง)

ในขณะที่ฝ่ายหญิงถูกตั้งข้อบังคับและกฎเกณฑ์ไว้มาก แต่กลับมีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้ น้อยกว่า และดูเหมือนว่าในสังคมผู้หญิงทำหน้าที่ในการสืบทอดวัฒนธรรมที่เกิดจากการบอกเล่า ให้กับบุตรหลานรุ่นต่อไป ตลอดจนการทำบุญตามประเพณีตลอด 12 เดือน ผู้หญิงก็เข้ามามีบทบาทในฐานะเป็นผู้จัดการตามประเพณีให้เกิดความสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี<sup>37</sup>

การศึกษาถ่ายทอดภูมิปัญญาของคนในสังคมที่มีการแบ่งแยกระหว่างชายหญิง ฝ่ายชาย เรียนรู้ความรู้ทางธรรมจากวัด ฝ่ายหญิงเน้นความรู้ทางโลกจากการบอกเล่า ถ่ายทอดผ่านครอบครัว จะได้รับการเชื่อมโยงเข้าด้วยกันโดยหมอลำ เนื่องจากโดยเนื้อหาของหมอลำนั้นครอบคลุมเนื้อหาทั้งทางโลกและทางธรรม

สิ่งที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ การเป็นหมอลำได้เปิดโอกาสให้กับผู้หญิง อย่างไม่เคยมีมาก่อน โอกาสในการศึกษาเรียนรู้จนถึงขั้นอ่านออกเขียนได้ โอกาสในการเดินทางไปยังถิ่นไกลที่ผู้หญิงไม่เคยมีโอกาสนอกจากการเดินทางไปงานบุญ ไปขอข้าว ซึ่งต้องเดินทางกันไปเป็นกลุ่ม

โอกาสอีกอย่างหนึ่งก็คือ โอกาสที่ผู้หญิงได้แสดงออกถึงภูมิปัญญาและความรู้ได้อย่างเท่าเทียมกับฝ่ายชายบนเวทีหมอลำ ซึ่งในสถานที่อื่นที่อยู่ต่อหน้าชุมชนผู้หญิงไม่เคยได้โอกาส ไม่ว่าจะเป็นที่วัดหรือการประชุมตกลงกฎเกณฑ์ของหมู่บ้าน ที่บ้านของผู้นำของชุมชน คนที่ไปประชุมตกลงคือผู้ชายที่เป็นหัวหน้าครอบครัว เมื่อประชุมตกลงกันเรียบร้อยแล้ว หัวหน้าครอบครัว

<sup>37</sup> เพิ่งอ้าง.

จึงนำข่าวสารมาแจ้งให้สมาชิกในครอบครัวได้รับทราบ เพื่อจะได้ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่ได้ทำการตกลงร่วมกันไว้<sup>38</sup>

ผู้หญิงที่เป็นหมอลำในรุ่นแรกนั้นอยู่ในแวดวงของหมอลำ บางคนเป็นบุตรของหมอลำ หรือมีญาติพี่น้องเป็นหมอลำ ผู้หญิงเหล่านี้มีโอกาสเรียนรู้จากการสัมผัสจากประสบการณ์จริงจากบิดา หรือญาติพี่น้องที่เป็นหมอลำ การเริ่มเรียนจากเพียงระยะแรกจากการท่องจำ เมื่อเห็นว่าลูกหลานของตนสนใจจริง หมอลำจะเริ่มสอนหนังสือให้พออ่านออกเขียนได้ เพื่อที่จะได้ใช้วิชาการอ่านเขียนไปเสาะแสวงหาความรู้จากตำรา และสามารถอ่านกลอนลำได้<sup>39</sup>

หมอลำหญิงหลายคนเมื่อมีชื่อเสียงโด่งดังเป็นที่ยอมรับของคนดู คนที่ต้องการเป็นลูกศิษย์จะเข้ามาสมัครเรียนที่บ้านทั้งชายและหญิง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ก็เป็นโอกาสที่ผู้หญิงไม่เคยได้รับ คือโอกาสที่หญิงในชุมชนจะสามารถสร้างชื่อเสียงและฐานะด้วยตนเองโดยไม่ต้องพึ่งพาฝ่ายชาย ในขณะที่เดียวกันผู้หญิงยังสามารถรับศิษย์ ดูแลสั่งสอนและปกครองศิษย์ได้ด้วยตัวเอง<sup>40</sup>

ในแง่บทบาทและเนื้อหาที่หมอลำนำเสนอ นั้น หมอลำนำเสนอความบันเทิงแต่เป็นความบันเทิงที่เป็นสาระในการดำเนินชีวิตของคนในสังคม ครอบคลุมทั้งศาสนา ประเพณี ค่านิยม และโลกทัศน์ในระบบความเชื่อทางเศรษฐกิจและสังคม

หมอลำ เป็นผู้แสดงเพื่อตอกย้ำวัฒนธรรมแบบระบบจารีตประเพณี ระบบเศรษฐกิจที่ผลิตเพื่อยังชีพ สังคมที่อยู่ร่วมกันด้วยการใช้ระบบเครือญาติและการผูกเกี่ยว และผูกสัมพันธ์ตามความพอใจและสมัครใจของคนทั้งสองฝ่าย เช่น ผูกสัมพันธ์เป็น พ่อฮัก แม่ฮัก น้องฮัก อ้ายฮัก เอื้อฮัก

เนื่องจากหมอลำเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาอย่างดีจากวัด จากครูหมอลำ หมอลำได้รับการยอมรับจากคนในสังคมให้อยู่ในฐานะของผู้รู้ เป็นปราชญ์ของสังคมดังคำกล่าวที่ว่า “สิบผู้เพิ่นฮัก บ่ปานเจ้าผู้แตกลำ” (คนที่มีความรู้ 10 คน ยังไม่เป็นผู้มีความรู้เท่าเทียมกับหมอลำที่เก่งและรอบรู้เพียงคนเดียว) ดังนั้นเมื่อมีสิ่งใดที่เกิดขึ้นในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการทำบุญตามหลักฮัก – คลอง ไสยศาสตร์ พุทธศาสตร์ คนในชุมชนมักนิยมไปขอความช่วยเหลือ คำแนะนำจากหมอลำ โดยเฉพาะหมอลำชายคนใดที่ผ่านการบวชเรียน มาเป็นระยะเวลานาน จะได้รับการยอมรับและยกย่องมากเป็นพิเศษ<sup>41</sup>

<sup>38</sup> เฟื่องอ้อ.

<sup>39</sup> หมอลำจันทิ แสนสุข อ้อแล้ว.

<sup>40</sup> เฟื่องอ้อ.

<sup>41</sup> หมอลำทองมาก จันทะลือ อ้อแล้ว.

หมอลำเป็นอาชีพที่ต้องมีการเดินทางไปตามหมู่บ้านหลายหมู่บ้าน หมอลำจึงเป็นผู้ส่งข่าวสารจากคนในหมู่บ้านหนึ่งไปอีกหมู่บ้านหนึ่งโดยปริยาย ทั้งจากการพูด บอกเล่าให้ทราบว่าเมื่อจบการลำในคืนนี้แล้วจะเดินทางไปไหนต่อไป โดยมีจุดประสงค์เพื่อให้คนฟังที่ติดใจและพอใจผลงานของตนติดตามไปฟัง และเปิดโอกาสให้คนฟังในหมู่บ้านฝากส่งข่าวไปถึงคนรู้จักในหมู่บ้านต่อไป และในขณะเดียวกันหมอลำก็นำเอาเรื่องราวที่เกิดขึ้นในหลายเหตุการณ์ที่น่าสนใจถ่ายทอดและเล่าเรื่องให้คนฟังฟัง บางครั้งก็เพื่อความสนุกสนานหรือดักเตือนให้คนฟังเกิดความรู้สึกสำนึก<sup>42</sup>

ในอีกด้านหนึ่ง อาชีพหมอลำได้เปิดโอกาสให้คนในชนบทที่ยากจนไม่มีที่ดินเพื่อทำการเกษตรหรือเงินทุนเพื่อทำการค้า ให้มีโอกาสสร้างฐานะและชื่อเสียง โดยการอาศัยสติปัญญาและความสามารถส่วนตัว เนื่องมาจากการเรียนเป็นหมอลำในสมัยนี้สำนักที่สำคัญก็คือวัด คนที่ต้องการเรียนอาบวชเรียนเพื่อศึกษาคำรา จนเมื่อเห็นว่ามีความรู้เพียงพอจึงลาสิกขาบทแล้วอยู่รับใช้พระเพื่อฝึกหัดเป็นหมอลำ ซึ่งผู้เรียนไม่ต้องมีค่าใช้จ่ายใด ๆ นอกจากแรงงานของตนเพื่อแลกกับอาหารและที่อยู่อาศัย เมื่อเรียนสำเร็จจึงรับงานลำ ผู้ที่เป็นหมอลำเป็นลูกศิษย์ของสำนักใด เมื่อมีเวลาว่างก็จะมาสอนหมอลำรุ่นน้องในสำนักเดิมต่อไปเรื่อย ๆ<sup>43</sup>

หมอลำที่มีชื่อเสียงหลายคนได้ทำการเปิดสำนักสอนหมอลำที่บ้านของตน แต่ดูเหมือนว่าลูกศิษย์ที่มาเรียนไม่ได้เสียเงินเป็นค่าจ้างเป็นจำนวนมากมาย บางคนจ่ายเงินเท่ากับจำนวนราคาอ้อหมอลำ ซึ่งมีตั้งแต่ 50 สตางค์, 1 บาท, 1.50 บาท จนถึง 60 บาท แล้วเข้ามาศึกษาที่สำนัก มากินนอนอาศัยอยู่ร่วมกันหลายคน ช่วยกันทำงาน ทำนา ตามที่พอช่วยเหลือครูได้ ถ้ามีข้าวสารก็นำมาบริโภค ส่วนอาหารนั้นจะหาได้จากอาหารธรรมชาติที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์<sup>44</sup>

บทบาทของหมอลำจึงถือว่าเป็นทั้งผู้ให้ความบันเทิง ผู้สืบทอด และถ่ายทอด ภูมิปัญญาของท้องถิ่น

<sup>42</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>43</sup> เฟื่องอ้าง.

<sup>44</sup> เฟื่องอ้าง.